

Müfsitlik Töhmetine Uğramış Bir 18. Yüzyıl Hayırseveri: Rakka Âyanı Firuz Paşa*

An 18th Century Philanthropist Accused of Infidelity: Raqqa Notable Firuz Pasha

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Abdullah Ekinci

Harran Üniversitesi
aekinci63@gmail.com

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Murat Polat

Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi
murat.polat@istiklal.edu.tr

Başvuru / Submitted:
1 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
3 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1429693](https://doi.org/10.21021/osmed.1429693)

Atıf / Citation:

Ekinci, A; Polat, M. "Müfsitlik Töhmetine Uğramış Bir 18. Yüzyıl Hayırseveri: Rakka Âyanı Firuz Paşa", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 230-251.

Benzerlik / Similarity: 12

Özet

Firuz Paşa, Rakka'da âyanlık, mütesellimlik, Diyarbakır'da bir, Rakka'da iki kez valilik yapmış bir şahsiyettir. Bazı arşiv belgelerine göre Paşa, fesat çıkartan, halk üzerinde baskı kuran bir kişi olarak ifade edilmiştir. Paşa vezaretle Rakka valisi olduğunda bir vakıf kurmuştur. Kurulmuş olan vakfın senedine göre Firuz Paşa vakfının çevre ve şehircilik alanında Ruha'ya katkısı olmuştur. Vakfın bazı camilerin kanalizasyon, havuz, suyuolları tamiratına, cami ve minare aydınlatmasına yönelik çalışmalarının olması şehrin görünümüne farklı bir hüviyet kazandırma çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Paşa yetişkin eğitime önem vermiştir. Bu kapsamda göreve uygun kişileri vakfında görevlendirmiş ve halkın dinî eğitim almasına katkı sağlamıştır. Firuz Paşa, çocukların dinî eğitim alması işini ciddiye alarak dersaneler yaptırmış ve çocukların eğitim müfredatını kendisi belirlemiştir. Paşa, çocukların eğitimi için yaptırdığı bu dersanelere liyakatlı, işini bilen ve karakteri sağlam kişileri atamıştır. Firuz Paşa ile ilgili bugüne kadar müstakil bir çalışmanın yapılmaması bir eksiliktir. Bu çalışmayla Firuz Paşa'nın Ruha âyanlığı, mütesellimliği, valiliği, valilikten sonraki hayatı ve kurduğu vakfı ele alınıp değerlendirilecektir. Araştırmada birinci el kaynak olarak Devlet Arşiv Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf arşivi envanterinde yer alan belgeler kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı valileri, Âyan, Firuz Paşa, Rakka mütesellimi, Ruha sancağı.

Abstract

Firuz Pasha is a person who served as a notable and lieutenant-governor of a Raqqa, and as a governor once in Diyarbakir and twice in Raqqa. According to some archive documents, Pasha was described as a person who caused mischief and put pressure on the people. Pasha established a foundation when he became the governor of Raqqa. According to the charter of the established foundation, Firuz Pasha Foundation has contributed to Ruha in the field of environment and urban planning. The foundation's efforts to repair sewers, pools and waterways of some mosques, as well as the lighting of mosques and minarets, can be considered as efforts to give a different identity to the appearance of the city. Pasha attached importance to adult education. In this context, he appointed competent people to his foundation and contributed to the religious education of the people. Firuz Pasha took the religious education of children seriously, built private teaching institutions, and developed the children's education curriculum himself. Pasha appointed people who were qualified, competent in their job, and had strong character to these private teaching institutions that he built for the education of children. To the best of our knowledge, there is not an independent study carried out on Firuz Pasha until today. This study will examine and evaluate Firuz Pasha's administration in Ruha, his being a trustee, his governorship, his life after his governorship, and the foundation he established. The documents in the inventory of the State Archives Directorate Ottoman Archives Department and the General Directorate of Foundations Foundation Archives were used as primary sources in the research.

Keywords: Ottoman governors, Âyans, Firuz Pasha, Raqqa lieutenant-governor, Ruha sanjak.

* Bu makale "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müttegallibe Hareketleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. [This article was produced from the doctoral thesis titled " Bullying Movements in 18th Century Ruha".]

Giriş

Rakka âyanı Firuz Paşa'nın âyanlığı, mütesellimliği, valiliği ve vakfı ile ilgili bilgilere geçmeden önce âyanlıkla ilgili bilgi vermekte yarar vardır. Âyan kelimesi, Arapça عین ('ayn) kelimesinin çoğuludur. Tekil anlamı göz olan bu kelime, اعيان (a'yân) şeklinde çoğul kalıba girdiğinde sadece gözler anlamına gelmez. Çoğul formunda a'yân kelimesi hazır olan şey, mevcut, bir şeyin zatı kendisi anlamında kullanılmıştır.¹ Terim anlamı itibarı ile herhangi bir şehir, zümre veya devrin ileri gelenleri, belli başlıları, büyükleri anlamındadır. Emâsil, eşrâf, erkân, uzamâ, vücûh-ı ma'ârif, ekâbir kelimeleri âyan kelimesinin eş anlamlısı olan kelimelerdir.² Âyan 'Çiftlik Sahipleri', Halil İnalçık'ın editörlüğünde kelimesi, farklı görevlerde bulunarak taşrada öne çıkan voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf, vali, kadı, müftü, molla, müderris, seyyit, yeniçeri serdari, kethüda yeri gibi kişiler için kullanılmıştır.³

Âyanlık, XVII. yüzyılın ilk yarısında görülmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında zirve noktasına çıkmıştır. Âyanlık, diğer hükümet örgütleri ile sürekli irtibatlı ve iltisaklı olmuştur.⁴ XVII. yüzyılda güçlenen âyanlar, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde görülmüştür.⁵ XVIII. yüzyılda âyanların yükselişinde çiftlik ve malikâne sistemi etkili olmuştur.⁶ Âyanlar kapılarında sarıca, sekban, levent beslemişler ve bu şekilde paramiliter olaylara liderlik etmişlerdir. Âyanlar istediklerini elde edemediklerinde, genellikle kapılarında besledikleri leventler aracılığı ile isteklerine ulaşmaya çalışmışlardır.⁷ XVII ve XVIII. yüzyılın başında âyanların ve mütegalibe hareketlerinin artmasını, McGowan "âyanlar çağı" olarak nitelemiştir.⁸ Âyanlar merkeze karşı denge oluşturan bir güç odağı olmuşlardır.⁹ Onlarla ilgili son dönemlerde yapılan çalışmalar, âyanların farklı boyutlarını ortaya koymuştur.¹⁰

Osmanlı Devleti vergilerden elde ettiği gelirleri peşin alabilmek için iltizam usulünü ihdas etmiştir. İltizamı alan kişi olan mültezimlerin büyük çoğunluğu taşrada, mukataa bölgesinde veya

¹ Mevlüt Sarı, *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1982), 1074.

² Fuad Köprülü, "Âyân", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB., 1979), 40,41.

³ Özcan Mert, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 196.

⁴ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, 2. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 17.

⁵ Abdullah Bay, "Trabzon Eyaleti'nde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık(1750-1850)" (Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 2.

⁶ Michael Ursinus, "Yerel Elit Olarak Manastır'ın 'Çiftlik Sahipleri' (17. Yüzyıl Sonundan 19. Yüzyıl Başlarına)", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*, ed. Antonis Anastasopoulos, çev. H. Ebru Aksoy (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 356; Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", içinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, ve Serdar Alper, c. 2 (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 759.

⁷ Dina Rizk Khoury, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders: An Analysis of The Historiography", *The Later Ottoman Empire, (1603-1839)*, ed. Suraiya N. Faroqhi, c. 3 (New York: Cambridge University Press, 2006), 154.

⁸ McGowan, "Ayanlar Çağı 1699- 1812", 759.

⁹ Khoury, "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders", 152.

¹⁰ Âyanlarla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların tamamını burada vermek çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı âyanlarla ilgili yapılmış birkaç çalışmayı belirtmek yeterli olacaktır: Yılmaz Kurt, *Menemencioğulları tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 1-274; Kemal Beydilli, "Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 204-5; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, 2. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 1-246; Halil Haluk Durkan, "Silistre Ayanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa'nın Hayatı ve Ayanlık Faaliyetleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 1-87; Nuri Çevikel, "Ayâns in The Ottoman Cyprus in The Second Half Of The 18TH Centur", *Belleten* 72:264 (Ağustos 2008): 567-590; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, 1. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 1-329; Özkaya, *Âyanlık*, 1-430.

ona yakın yerlerde bulunan âyan ve eşraftan oluşuyordu.¹¹ Bir taşra eliti¹² olarak Firuz Paşa da önce âyanlık, mütesellimlik sonrasında da valilik yapmıştır. Literatür tarandığında, Rakka (Ruha)¹³ âyanları ve bunların faaliyetleri ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu araştırma, Firuz Paşa ile ilgili yeni bilgileri ortaya koyarak bu alandaki eksikliği giderecektir.

Araştırmada Fuat Köprülü'nün Milli Eğitim Bakanlığı yayını olan İslam Ansiklopedisi'nde "Âyan", Özcan Mert'in TDV. İslam Ansiklopedisi'nde "Âyan" maddelerinden, Yücel Özkaya'nın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Mehmet Emin Üner'in *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, Ahmet Vâsıf Efendi'nin *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr*, Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî*, Halil İncalcık'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Çağ*, Mehmet Genç'in *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Antonis Anastasopoulos'un editörlüğünde hazırlanan kitap içerisinde Michael Ursinus'un "Yerel Elit Olarak Manastır'ın 'Çiftlik Sahipleri'", Halil İncalcık'ın editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi adlı eser içerisinde bulunan Bruce William McGovan'ın kitap bölümü olarak kaleme aldığı "Ayanlar Çağı 1699-1812"* adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Bu çalışmada değerlendirmeye tabi tutulan arşiv belgelerinin çoğunluğu kaynakçada da açıkça görüleceği üzere şu tasnif ve fonlardan oluşmaktadır: Ali Emiri, Sultan Abdulhamid I. (AE. SABH. I), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), Cevdet Askerî (C. AS), Cevdet Maliye (C. ML), Hatt-I Hümayun (HAT), Vakıflar Genel Müdürlüğü Defterleri (VGM. d). Âyanlık döneminin özelliklerini yansıtmaya açısından yayımlanmış olan çeşitli makale ve kitaplardan da yararlanılmıştır. Firuz Paşa ile ilgili literatürde çok az bilgi olması sebebiyle çalışmada sıklıkla arşiv belgelerinden yararlanılmıştır.

1. Valilik Öncesi Hayatı: Mültezim, Âyan, Mütesellim

Belgelerde ismi Ruhavî Hacı Firuz olarak anılan¹⁴ Firuz Paşa, Ruha siyasetinde önemli roller üstlenmiş, Rakka âyanlığı,¹⁵ farklı tarihlerde Rakka mütesellimliği yapmıştır.¹⁶

Firuz Bey'in yaşadığı dönemde Urfa'da veba salgını baş göstermiş, Millili Timur kargaşa çıkartmıştır.¹⁷ Firuz Paşa, Urfa'da Millili Timur Paşa gibi siyasi nüfuzu, sosyolojik gücü ve tesiri fazla bir şahsiyet ile aynı dönemde yaşamıştır.¹⁸

¹¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 16. bs (İstanbul: ÖtükenYayıncılık, 2000), 157; Gabor Agoston ve Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire* (New York: Facts on File An Imprint of Infobase Publishing, 2009), 64,65.

¹² Taşra eliti tanımlaması Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri adlı eserin adından esinlenilerek kullanılmıştır. Bu eserin içinde farklı yazarlara ait bölümler bulunmaktadır. Bkz. Antonis Anastasopoulos ve H. Ebru Aksoy, ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 1-503.

¹³ Ruha sancağı, Rakka eyaletinin paşa sancağı olması sebebiyle Rakka âyanları zaman zaman belgelerde Ruha âyanı şeklinde de adlandırılmıştır. Bkz. BOA, TS. MA. E, 0952. 0028. 001. 001.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HAT, 14/517.

¹⁵ BOA, AE. SABH. I, 322/21951.

¹⁶ BOA, C. AS, 1013/44400.

¹⁷ Millili Timur Paşa, Ruha'da karışıklık çıkartmış sonrasında Rakka beylerbeyliğine atanmıştır. Millili Aşireti'ne mensup bir kişidir. Millili Timur ile ilgili daha geniş bilgi için; bkz. Murat Polat, "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müttegallibe Hareketleri" (Doktora Tezi, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 104,105; Abdullah Ekinci ve Murat Polat, "XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalın Güç Devşirmesi: Millili Timur Paşa", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 0, sy 14 (2022): 95-118, <https://doi.org/10.21021/osmed.1084394>.

¹⁸ BOA, TS. MA. e, 693/32; BOA, HAT, 72/3003; BOA, C. DH, 20/997.

Firuz Paşa, Rakka valisi ve mütesellimi olmadan önce arşiv belgesine göre Rakka Eyaleti'nin timarının çoğuna sahip (BOA, *HAT*, 15/608, 1/B/1200) önemli bir sima idi. Rakka Eyaleti'nin 688 timarı bulunuyordu.¹⁹ Ancak bu timarların ne kadarına Firuz Paşa'nın tasarruf ettiği bilinmemektedir. Devlet, Firuz Paşa'nın konumunu göz önünde bulundurarak O'ndan farklı zamanlarda iki defa biner nefer asker istemiştir.²⁰ Firuz Paşa, âyan ve mütesellimliği ile 15 sene Rakka ve Ruha'yı idare etmiştir.²¹ Firuz Bey, Rakka'ya atanan valileri tahakküm altında tutmuştur.²²

1769-1770 senelerinde Rakka mütesellimi Firuz Bey'den imdad-ı seferiye vergisi olan 4.000 kuruş peşin olarak talep edilmiştir.²³ Bu da demek oluyor ki Firuz Bey 21 Eylül 1770 tarihinde Rakka mütesellimi ve âyanı idi.

Firuz Bey, Rakka âyanı olduğu Mart 1775 tarihinde, İlbeyli Aşireti Mukataası uhdesinde olması sebebiyle bu mukataayı, Rakka Valisi Hafız Mustafa Paşa'ya 13.000 kuruşa iltizam etmiştir. Söz konusu mukataanın Rakka Valisi Hafız Mustafa Paşa'ya devredildiğine dair iki kişi belgeye imza atmıştır ki imzalarından biri ayan-ı Ruha sıfatıyla el-Hâc Firuz'a aittir. Görüldüğü gibi Firuz Bey âyanlık yıllarında da nüfuzlu bir kişi idi.²⁴ Hafız Mustafa Paşa Rakka Valiliği sırasında, Ruha âyanı Firuz Bey ile iş birliğini arttırmış ve 313 kile buğdayı satmaya Firuz Bey'i vekil kılmıştır. O da bu vekâleti 26 Kasım 1775 tarihinde kabul etmiştir.²⁵ Firuz Bey, İlbeyli Aşireti mukataasını tekrar 13.000 kuruşa, Hafız Mustafa Paşa'ya vermiştir.²⁶

Firuz Bey Rakka âyanı sıfatıyla Ruha'da var olan nüfuzunu arttırmıştır. Rakka'ya atanan valiler, mütesellim olarak Ruha'da sözü geçen Firuz Bey'i mütesellimlik atamasına uygun bulmuşlardır. Mustafa Paşa Rakka valiliğine atandığında; reâyayı himayet, sıyanet etmek için bir mütesellim atanmasının gerekli olduğu belirtilmiş ve Rakka mütesellimliğine Rakka eyaleti sakinlerinden Ruha Sancağı'nda yaşayan Firuz Bey'in atanmasını uygun bulmuştur.²⁷ Rakka Eyâleti'ne Bender Başbuğu Vezir es-Seyyid Hasan Paşa atandığında, yerine zabt ve rabta kâdir bir mütesellim tayin edilmesinin gerekliliğini belirtmiştir. Böylelikle Rakka (Ruha) âyanından ve bir önceki valinin de mütesellimi olan Firuz Bey mütesellimlik yapmaya uygun bulunmuştur.²⁸

Firuz Bey'in eyaletteki mütesellimlik görevi, Seyyid Hasan Paşa'nın selefi Abdürrezzak Paşa zamanında da devam etmiştir.²⁹ Abdürrezzak Paşa'nın vefatının ardından, vilayet kendisine tevcih edilen Abdi Paşa, mutat olduğu üzere gönderdiği bir mektupla (*mürâsele*), mütesellimliğin yine Firuz Bey üzerinde kalmasını uygun görmüştür.³⁰ Bu sıfatla Firuz Bey, eyaletin 1784/1785 ve 1786 senelerine ait 8.500 kuruşluk mukataa gelirlerini vali adına toplayarak Abdi Paşa'ya teslim etmiştir.³¹ Rakka Valisi Abdi Paşa, İstanbul'a gönderdiği bir yazıda Rakka âyanı Firuz Bey'in vefat eden Rakka Valisi Abdurrezzak Paşa tarafından mütesellim olarak atandığını ve kendi valiliği

¹⁹ Aynî Ali, *Aynî Ali Efendi'nin Kavânin Risâlesi Düstûru'l-Amel*, 1609, 28.

²⁰ BOA, *HAT*, 14/536; BOA, *HAT*, 14/520; BOA, *C. AS*, 1118/49551.

²¹ BOA, *HAT*, 14/530.

²² BOA, *HAT*, 14/517.

²³ BOA, *AE. SMST. III.*, 190/14969.

²⁴ BOA, *TS. MA. e.*, 952/28.

²⁵ BOA, *TS. MA. e.*, 548/56.

²⁶ BOA, *TS. MA. e.*, 389/75.

²⁷ BOA, *C.DH*, 196/9762.

²⁸ BOA, *AE. SABH. I.*, 45/3204.

²⁹ BOA, *C. ML*, 550/22604.

³⁰ BOA, *C.ML*, 550/22634.

³¹ BOA, *D. BŞM. d.*, 5346/1.

sırasında da Rakka mütesellimi olarak görevini sürdürdüğünü belirtmiştir. Firuz Bey'in mütesellimi olduğu Rakka eyâletinin mukataalarını istediğine iltizam ettiğini, mutat olan cevâizeyi Firuz Bey'in aldığı, mütesellimlik aylıklarını, mukataaların aidatını, imdad-ı hazeriyenin günlük verilmesi gereken ücretlerini Firuz Bey'in vermediğini ve vermesi gerektiğini belirtmiştir.³² Görüldüğü gibi Rakka valisi, valiliği sebebiyle müteselliminden alması gereken haklarını alabilmek amacıyla mütesellimini hükümet merkezine şikâyet etmiştir.

Firuz Paşa Rakka valisi olduktan sonra da malikâne ve mukataa işlerinden uzak kalmamıştır. Rakka Gümrüğü ve Biretu'l-Fırat Gümrüğünü el-Hac Mehmed Kudsi Efendi İstanbul'dan 4500 kuruşa almış, iltizam bedeline karşılık, Haleb Gümrükçüsüne borç senedi vermiştir. Firuz Paşa ise söz konusu mukataaları arşiv belgesine göre; kanun dışı ve hiçbir yerde görülmemiş bir şekilde el-Hâc İbiş ve Hacı Mukim Alemdarlara buyruldu ile vermiştir. Bu durum karşısında İstanbul, Rakka ve Biretu'l-Fırat mukataasının hak sahibi olan Mehmet Kudsi'ye tekrar verilmesini istemiştir.³³ Bir Osmanlı valisinin kanunları hiçe sayarak İstanbul'da el-Hac Mehmed Kudsi Efendi'ye verilen Rakka ve Biretu'l-Fırat mukataalarını hak sahibinden alması ve başka kimselere vermesi apaçık bir şekilde kanuna aykırıdır.

Firuz Paşa, Ruha'da güçlü bir karakter olduğundan dolayı Ruha'da kadıya istediğini yaptırmıştır. Hatta Firuz Bey kendi kâtibine ilâmlar yazdırmış ve kadıya: Efendi mührünü ver diyerek yazdırdığı ilâmları mühürletmiştir. Kadı, bu ne ilâmıdır diye sormaya cesaret dahi edememiştir. Bu nedenle Firuz Bey'e karşı dikkat edilmesi gerektiği belgede özellikle ifade edilmiştir.³⁴ Firuz Bey'in mal varlığı fazla olduğu için 14 Nisan 1777 tarihinde Firuz Bey'den, Millili Timur'dan istendiği gibi bin nefer asker isteği yinelenmiştir.³⁵

Paşa'ya yanındaki askerlerle orduya katılması şartı ile vezarete bırakılacağı söylenmiş, orta ve sağ kol asker sürücülüğüne tayin olunmuş olmasına rağmen Paşa askerleri ile orduya katılmayarak vazifesini ihmal etmiştir.³⁶ Paşa'nın kethüdası, askerlerini orduya ulaştırmak üzere mirmiranlık rütbesi ile görevlendirilmiştir.³⁷ Vezaretten alınmasındaki en önemli etken budur. Paşa'nın vezaretten alınmasındaki diğer bir sebep ahaliye zulmettiği iddiasıdır. Firuz Paşa'nın yapmış olduğu zulüm; şikâyet hakkını kullanarak hükümet merkezine reaya tarafından gönderilen dilekçelerde de görülmektedir.³⁸ Paşa'nın bu suçları işlediği sübut bulduğundan Limni Adası'na kalebend olarak sürülmesi kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili Üsküdar mollasına yazılan belgede, Paşa'nın tüm mal varlığına el konulması istenmiştir.³⁹

Sultan III. Selim, Firuz Paşa'nın Üsküdar'a geldiğini duyduğunda yakalanmasını şu şekilde istemiştir:

“Firuz Paşa dedikleri zâlim Üsküdar'a vürûdu mesmû'dur. Kütahya'nın etrâfları ve bi'n-nefs Kütahya'yı dahi urub helâk etdiği mesmû-ı hümayûnum olmağla...kâffe-i emvâli zapt, tuğları

³² BOA, C. ML, 550/22604.

³³ BOA, AE. SABH. I, 69/4752.

³⁴ BOA, HAT. 14/530.

³⁵ BOA, C.AS, 1118/49551.

³⁶ BOA, HAT, 1378/54239.

³⁷ BOA, HAT, 1379/54310.

³⁸ BOA, HAT, 1379/54353.

³⁹ BOA, C.AS, 896/38581; BOA, C.ML, 116/5156.

merfuan Midüllü'ye nefy ve kal'abend olmak yâhud Yedikule'de habsi ve ne tarafda mâl ve eşyâsı, emlâk ve akârı olduğu mübaşir ma'rifetiyle."⁴⁰

Firuz Paşa'nın Üsküdar'da yakalanması ve tutuklanması şu şekilde olmuştur: Firuz Paşa Padişahın huzuruna davet edilmiş, bu davete binaen kayığa bindirilmiştir. Paşa'nın yanında bulunan mal ve eşyasının zaptı için baş bâki kulu görevlendirilmiştir.⁴¹ Firuz Paşa kayığa bindirilerek Yedikule'ye götürülmüştür. Firuz Paşa, Yedikule Hapishanesine konduğunda Mushaf-ı Şerif istemiştir.⁴² Firuz Paşa'nın Yedikule'den alınıp Midilli'ye götürülmesi kararı alınmıştır. Paşanın Diyarbakır'da ve Ruha'da nesi varsa, mal varlığının zapt olunması kararlaştırılmıştır.⁴³

Belgeler titizlikle incelendiğinde Firuz Paşa'nın yakalanması için ince planlar yapıldığı anlaşılır. Ruha halkı bir söylenti çıkartmıştır. Bu söylentiye göre Firuz Paşa öldürülmekten 300 altın rüşvet vererek kurtulmuştur. Hâlbuki O'nun tutuklanması, mallarına el konulması önceden planlanmış bir durumdur.⁴⁴ Paşa, Midilli Adası'na sürüldüğünde 90 yaşına yaklaşmıştı. O, yaşlılığı sebebiyle öldürülmeyerek hapse mahkûm edilmiştir.⁴⁵

2. Vezaretle Rakka Valiliğinin Tevcihi (Gurre-i Muharrem 1201/ 24 Ekim 1786)

Bir arşiv belgesinde Firuz Paşa'nın yaşının doksanı bulmak üzere olduğu belirtilmiştir. Vesikaya göre H. 1203/M. 1789 tarihinde Paşa'nın yaşı 90 olarak kabul edilirse Paşa'nın 1698-1699 tarihinde doğmuş olması muhtemeldir.⁴⁶ Firuz Paşa'nın ölüm tarihi bilinmemekle birlikte; 13 Nisan 1801 tarihinde 100 yaşını biraz geçmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Firuz Paşa vakfiyede de ifade edildiği gibi vezaret rütbesini almış bir kişi idi.⁴⁸ Ahmet Vâsıf Efendi O'nu eserinde;

Bu sene-i mübâreke tevcihâtında Rakka Eyâleti Ereğlili Vezîr Halil Paşa'ya ihsân olunub bir iki gündün sonra müşârun ileyhî fevti haberi vârid ve bu âna dek eyâlet-i merkûme bir kimseye tevcih olunmamış idi. Urfa'da eşref-i âyândan olub vezârete istihkâka nümâyân olan Firuz Bey hakkında inâyet-i mülûkâne erzânî kılınub işbu Muharremu'l-harâmının guresinde mîr-i mûmâ ileyh dâhil-i silk-i vüzerâ ve eyâlet-i merkûme ile hâiz-i rehîne izz u âlâ oldu." ifade etmiştir.⁴⁹

Firuz Paşa arşiv belgesine göre aşağı yukarı her gün birilerini sıkıştırıp, insanların huzurunu bozmuş, Âsitâne'de bulunan Siverek ağalarının kendisine Timur'u ortadan kaldırması için bir emir getirmesini beklerken, Âsitâne'den gelen Ruha müftüsü, Firuz Paşa'ya azl olduğunu ifade eden 30 Nisan 1786 tarihli belgeyi tebliğ etmiştir.⁵⁰ Firuz Paşa'nın vezirliğe başladığı tarih ile ilgili tutarsızlıklar vardır. Firuz Paşa Vakfiyesine göre Firuz Paşa, vakfını kurduğu sırada yani vakfiyedeki tarihe göre 22 Ekim 1787 tarihinde Rakka valisi idi. Ancak Sicill-i Osmanî'ye göre;

⁴⁰ BOA, HAT, 1379/54295; BOA, HAT, 1379/54310.

⁴¹ Başbâki kulu; eskiden, şimdiki maliye müfettişlerinin yaptığı görevleri icra eden o zamanki maliye görevlisidir (Pakalın, 1993: 160).

⁴² BOA, HAT, 1379/54315.

⁴³ BOA, HAT, 1392/55550; BOA, HAT, 1379/54329.

⁴⁴ BOA, HAT, 1379/54327.

⁴⁵ BOA, HAT, 1392/55550.

⁴⁶ BOA, HAT, 1392/55550.

⁴⁷ BOA, C.ML, 449/18177.

⁴⁸ VGM, d.,2150, 2. 80; VGM, d.,2167, 53.

⁴⁹ Ahmet Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, ed. Mücteba İlgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 369.

⁵⁰ BOA, HAT, 15/608.

Firuz Paşa Temmuz-Ağustos 1787 tarihinde Rakka Valisi olmuştur.⁵¹ İki kaynak arasında bir tutarsızlık vardır. Bu noktada vakfiye, Sicill-i Osmanî eserine göre hem ana kaynak hem de Firuz Paşa'nın döneminde üretilmiş bir evrak olması sebebiyle vakfiyedeki tarihin kullanılması doğru olur. Bu durumda; Firuz Paşa'nın Rakka Valisi olduğu dönem ki bu tarih en geç H.1201 değil, H.1200 tarihi olmalıdır. Vakfiyeye göre; 23 Kasım- 3 Aralık 1785 tarihinde; Firuz Paşa'nın hem vezaret rütbesini taşıdığı hem de Rakka valisi olduğu açıkça yazılıdır. Ahmet Vâsıf, Firuz Paşa'nın muharrem ayının guresinde yani 24 Ekim 1786 tarihinde Rakka valisi olduğunu yazmıştır.⁵² Ahmet Vâsıf Efendi bu tarihlendirmeyi, muharrem ayında yapılan yazışmalara dayandırmış olmalıdır. Zira 25 Ekim 1786 tarihli bir arşiv belgesinde Firuz Paşa için: *...Hatt-ı hümayûn şevketmakrûn mücebince rütbe-i vâlâ-yı vezâret ile kadr ve şânı terfî ve i'lâ kılınub ...* denilmiştir. Zamana karşı yorgun düşmüş, kenarlarından yer yer yırtılmış 2 Kasım 1786 tarihli arşiv belgesinde: *....Mukâtaâtını dahi dikkat ve zamanıyla zabt ve mukayyed olan mâl-ı mîrisini tahsil, cânib-i mîriye teslîm eylemek şartıyla Rakka eyâleti vezâretle sana tevcîh ve ihsân-ı mülûkânem olmağla zabt ve rabt...* Oysa vakfiyeye göre Firuz Paşa, 23 Kasım-3 Aralık 1785 tarihinde Rakka'da valiydi, vezaret rütbesini almıştı.⁵³

Firuz Paşa'nın valiliğe başladığı en erken tarih ne zamandır? Yukarıda zikredilen üç tarihten sonuncusu Vasıf Efendi tarihine ve arşiv belgesine dayandırılmıştır. Ahmet Vâsıf Efendi dönemin tarihçisi olmasına karşın, muhtemelen Firuz Paşa'nın vezaret rütbesiyle Rakka'ya vali tayin edilmesi ile ilgili tarihi, kendi eserinde haklı olarak kullanmıştır.

Firuz Paşa Vakfiyesi'nde şuhudu'l-hâl olarak Molla Ahmed b. Süleyman, El-Hac Fehîm ibn-i el-Hâc Şa'bân, Halil Bey Hac Mehmed, Hac Ali b. Şah Kulu, Molla b. Sofu Hasan, Abdunnebi b. Ahmed Ağa, Mustafa b. Ucdan Mahmud, Hacı Kulu b. Gavlı, Hacı Mustafa b. Maksud ve Deli Mustafa b. Ali gibi isimler mevcuttu. Ayrıca vakıf kurulurken mahkemenin kadısı, Firuz Paşa ve mütevellî tayin edilen Firuz Paşa'nın yeğeni Seyyid Mehmed Ağa da vardı. Firuz Paşa'nın kurduğu vakfa yeğenini mütevellî olarak ataması Paşa'nın evladının olmadığını düşündürmektedir. Firuz Paşa'nın çocuklarının olduğu yönündeki bilgiler ise XVIII. yüzyıl başlarında üretilen arşiv belgelerine dayanmaktadır.⁵⁴ Ancak söz konusu belgelerin 1702 tarihinde üretildiği göz önünde bulundurulduğunda Firuz Paşa'nın bu tarihte evladının mümkün olması kronolojik olarak mümkün gözükmemektedir. Yine Firuz Paşa'nın Berazi Aşireti'nden olması konusunda⁵⁵ aynı belgede Firuz Paşa'nın evladının olması ve Berazi Aşireti'ne mensubiyetinin bulunması Paşa'nın bu belgede bahsedilen kişi ile aynı kişi olmadığını göstermektedir. Firuz Paşa'ya izafe edilen çocukların;⁵⁶ ismi Firuz olan başka biri olması ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır ki akla uygun olan durumda bu olsa gerektir. Bu konunun aydınlatılabilmesi için Paşa'nın yaşı ile ilgili bir hesaplama yapmakta fayda

⁵¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî II*, ed. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman, c. 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 538.

⁵² Ahmet Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, 538.

⁵³ Vâsıf Efendi tarihinden istifade ile yazılan Rakka Valileri adlı esere ifade edilen tarih ise Ağustos 1787 tarihine tekabül etmektedir ki bu tarihlendirme hem Vâsıf Efendi tarihindeki tarihi tutmamakta hem de vakfiyede ifade edilen tarih ile uyumluluk göstermemektedir. Bkz. Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, 1. bs (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2015), 180.

⁵⁴ Firuz Paşa'nın XVIII. Yüzyılın başlarında yetişmiş çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. *BOA, A. DVNS. MHM. d.*, 112.414 künyeli belgenin tarihi 12 Ekim 1702 ve *BOA, A. DVNS. ŞKT. d.*, 57. 140. s. 276 künyeli belgenin tarihi ise 8 Mart 1712'dir. Dolayısıyla Firuz Paşa'nın bu tarihlerde yetişkin bir çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. Polat, "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müttegallibe Hareketleri", 150.

⁵⁵ *BOA, A. DVNS.ŞKT. d.*, 139.1904; Polat, 150.

⁵⁶ Polat, 150.

vardır. 1789 tarihli belgede Paşa'nın, yaşının doksanı bulmak üzere olduğu görülmektedir. Bu yaş kabul edildiği takdirde Paşa'nın H.1110'lu yıllarda yani XVIII. yüzyılın başlarında doğmuş olması muhtemeldir.⁵⁷ Firuz Paşa'nın ölüm tarihi ise tam olarak bilinmemektedir. Paşa, 13 Nisan 1801 tarihinde muhtemelen yüz yaşını biraz geçmişti.⁵⁸ 12 Mayıs 1802 tarihinde Rakka Vâlisi Millili Timur Paşa'ya gönderilen bir yazıda Firuz Paşa merhum ya da müteveffa gibi sıfatlarla nitelendirilmeyerek *merfû 'u 'l-vüzerâ* şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁹ Bu bağlamda Firuz Paşa 14 Haziran 1804 tarihinde hâlâ hayatta idi.⁶⁰ Paşa Diyarbakır Mukataası'ndan maaş alıyordu.⁶¹ Firuz Paşa'nın Kapıkethüdası Mehmet Sadık Paşa'nın kendisine borcu olduğunu ileri sürerek 1 Ocak 1807 tarihinde Firuz Paşa'nın maaşını haczettirmesi⁶² Paşa'nın bu tarihte hayatta olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlar doğrultusunda Firuz Paşa'nın eğer doksan yaşında ya da doksana yakın bir yaşta olduğu dikkate alındığında yüz yaşından fazla yaşadığı ve hatta yüz on yaşına yaklaştığı çıkarımında bulunulabilir.⁶³ Firuz Paşa bu durumda Hicri takvime göre yüz yirmi, Miladi takvime göre de yaklaşık yüz on altı yaşında olmalıdır. Yapılan bu hesaplamalar Firuz Paşa'nın yukarıda bahsedildiği üzere H. 1204 tarihli arşiv belgesinde yaşı doksan olarak kabul edildiği takdirde doğrudur.⁶⁴ Bu tarihte Paşa'nın yaşı 81-89 arası olmalıdır. Firuz Paşa'nın H. 1204 tarihinde en düşük yaş olan seksen bir yaşında olduğu varsayılırsa bu takdirde bile paşa Hicri hesaplama göre yaklaşık yüz on, Miladi hesaplama göre de yaklaşık yüz yedi yaşında olmalıdır.

Bu durumda vakfiyenin sonuna atılan tarihin yanlış olma ihtimali zayıftır. Vakfiye sonunda yer alan tarih; "*evâhir-i muharremu'l-harâm sene isnâ mieteyn ve elf*" yani Kasım 1787'dir. Bu tarih ise bizim yukarıda bahsettiğimiz iddialarımızı kuvvetlendirmektedir. Bu durumda Paşa'nın Rakka valiliğine başlaması ile ilgili en doğru tarihlendirme vakfiyedeki tarihlendirme olmalıdır. Vakfiyede ise Paşa'nın Rakka valisi olarak atandığı tarih yazılı değildir. Vakfiyedeki tarih, Paşa'nın Rakka valiliği yaptığı sıradaki tarih olmalıdır. Ya da Firuz Paşa iki kez Rakka'da valilik yapmış ve iki kez vezaret rütbesi almış olmalıdır. Araştırma biraz daha derinleştirildiğinde: "*Bu def'a müceddeden rütbe-i vâlâyı vezâretle Rakka eyâleti tevcih ve ihsân-ı dâverânem olan Firuz Paşa iclâlehûya hükm ki...*" ifadesi ile Firuz Paşa'nın iki kez Rakka valiliği yaptığı anlaşılmıştır.⁶⁵ 23 Mart 1809 tarihli kayda göre Firuz Paşa yüz on yaşına yaklaşmıştı.⁶⁶ Bu kayıtlar doğrultusunda Firuz Paşa eğer doksan yaşında ya da doksana yakın bir yaşta olduğu dikkate alındığında yüz yaşından fazla yaşadığı ve hatta yüz on yaşına yaklaştığı çıkarımında bulunulabilir.⁶⁷ Paşa, 25 Ekim 1786 tarihinden geçerli olmak üzere yeniden vezir ve Rakka valisi olarak atanmıştır. Bu durumda; Firuz Paşa Rakka'da iki kez valilik yapmıştır.⁶⁸ Ahmet Vâsif Efendi'nin tarihinde ve Sicill-i Osmanî'de ise bu durumdan bahsedilmemiştir. Bu halde Firuz Paşa'nın vakfiyede yazılı olan tarihte Rakka valiliği yaptığı doğrudur.

⁵⁷ BOA, HAT, 1392/55550.

⁵⁸ BOA, C.ML, 449/18177.

⁵⁹ BOA, C.DH, 307/15324.

⁶⁰ BOA, C.DH, 322/16092.

⁶¹ BOA, C.DH, 153/7608.

⁶² BOA, C.ML, 54/2513.

⁶³ BOA, C.ADL, 88/5294.

⁶⁴ BOA, HAT, 1392/55550.

⁶⁵ BOA, AE. SABH I, 286/19244.

⁶⁶ BOA, C.ML, 248/10291.

⁶⁷ BOA, C.ADL, 88/5294.

⁶⁸ BOA, AE. SABH. I, 286. 19244.

Firuz Paşa Rakka valisi olduğunda Darphane-i Amire'ye 100.000 kuruş vermeyi taahhüt etmişti. Söz konusu 100.000 kuruşun Sultan I. Abdulhamit'in kızı Esmâ Sultan'ın saray masrafları için kullanılması kararlaştırılmıştır.⁶⁹ Firuz Paşa bu 100.000 kuruşun 50.000 kuruşunu nakit olarak vermiştir. Firuz Paşa, 1787/1788 yıllarında Diyarbakır valiliği yapmıştır. Diyarbakır valiliği H.1203/1788- 1789 tarihinde sona ermiş, Yedikule'de hapis yatmış, Midilli'ye gönderilmiş ve Midilli'de vefat ettiği iddia edilmiştir.⁷⁰ Firuz Paşa'nın Midilli'ye sürüldüğü doğru olmakla birlikte, nerede vefat ettiği konusunda da net bir bilgi yoktur. Bir arşiv belgesine göre Firuz Paşa'nın vezareti alınmış, Midilli'ye sürülmüştür. 1 Mart 1791 tarihli belgeye göre Paşa'ya yarım kese altın tahsis edilerek, Midilli'deki cezası affedilmiş ve Ruha'da oturmasına müsaade edilmiştir.⁷¹

Firuz Paşa, Millili Timur ile iyi geçinir görünmüş ancak Timur'u ortadan kaldırmak için fırsat kollamıştır.⁷² Firuz Paşa, Rakka valisiyken Millili Timur Ruha'ya saldırmıştır. Firuz Paşa'nın yeterli miktarda askeri olmadığından Millili Timur'a karşı koyamamıştır.⁷³ Timur'un ortadan kaldırılması için Siverek ağaları Âsîtaneye giderek bu iş için Firuz Paşa'nın memur edilmesini istemişlerdir.⁷⁴ Firuz Paşa'ya Millili Timur'u ortadan kaldırması için Diyarbakır Valiliği ve orta kol sürücülüğü verilmiştir. Söz konusu sürücülüğün verildiği tarih 20 Eylül 1789 idi.⁷⁵

3. Diyarbakır Valiliği, Azli, Midilli'ye Sürgünü ve Vefatı

Sultan III. Selim, Millili Timur Paşa gailisini bertaraf etmek, orta kol sürücüsü olmak ve hizmet etmek şartı ile Diyarbakır valiliğinin verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. HAT. 24/1208, 29/Z/1203). Firuz Paşa'ya 30 Eylül 1788 tarihinde, Cezar Ahmet Paşa'ya verilmesi düşünülen orta kol sürücülüğü verilerek sürücülük şartıyla Firuz Paşa Diyarbakır eyaletine vali olarak atanmıştır.⁷⁶ Paşa'nın Diyarbakır Valiliği 11 ay sürmüştür.⁷⁷

Firuz Paşa'nın sefer için Kütahya'dan geçerken bu şehri yağmalaması O'nun tutuklanmasının en önemli sebebidir.⁷⁸ Firuz Paşa tutuklandığı zaman mal varlığı araştırılmaya başlanmıştır. Paşa'nın Ankara kadısına emaneten bıraktığı mallar tespit edilerek bu malların müsaderesi istenmiştir.⁷⁹ Mal varlığı araştırılan Paşa'nın eski Ruha Nâibi İbrahim Efendi'ye iki bin kuruş borç para vermiş olduğu ortaya çıkmıştır. Ankara'da ikamet eden eski Ruha Nâibi İbrahim Efendi, Firuz Paşa'nın vezirliğinin alındığını ve mal varlığına el konulduğunu öğrendiğinde Firuz Paşa'nın kapu kethüdası Mehmed'in yanında borcunun 150 kuruşunu Paşa'ya ödemiştir.⁸⁰ Vezirliği alınan Firuz Paşa'nın Ankara'da bulunan kethüdası, Kethüdayerizade İbrahim Efendi'nin evinde emaneten çadırları bulunuyordu. Bu

⁶⁹ BOA, AE. SABH. I, 364/25380.

⁷⁰ BOA, HAT, 1392/55550

⁷¹ BOA, C.DH, 264/13167; BOA, HAT, 1379/54310; BOA, C.DH, 63/3150; BOA, C.DH, 264/13167.

⁷² BOA, HAT, 1442/59233.

⁷³ BOA, C.ZB. 33/1624.2. Devlet Arşiv Başkanlığı'nın belgeye vermiş olduğu tarihleme, bahsedilen olayların geçtiği zamanla uyum içerisinde değildir. Söz konusu tasnifte üç adet belge vardır. Üç belgeden ikisinde sayfalar yazılmış, dolu, diğerinde sayfa boştur. Her üç belgede de bir tarihe rastlanmamıştır.

⁷⁴ BOA, HAT, 15/608.

⁷⁵ BOA, HAT, 24/1208; BOA, HAT, 23/1169.

⁷⁶ BOA, HAT, 22/1080.

⁷⁷ Abdülgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, ed. Eyyüp Tanrıverdi ve Ahmet Taşğın, 1. bs (Ankara: Medrese Yayınları, 2007), 134.

⁷⁸ BOA, HAT, 1379/54315.

⁷⁹ BOA, C.ML, 116/5156.

⁸⁰ BOA, HAT, 11/434; BOA, HAT, 11/401; BOA, HAT, 11/400.

çadırların mübaşir Ahmet Efendi'ye teslim edilmesi istenmiş,⁸¹ çadırlar Ahmet Efendi tarafından kontrol edilerek 27 Ağustos 1789 tarihinde Mehterhane'ye teslim edilmiştir.⁸² O, Yedikule Hapishanesi'nde büyük boy Kur'an-ı Kerim belgenin ifadesi ile *Kelâm-ı Kadîm/Mushaf-ı Şerif* talep etmiştir.⁸³ Sadrazam, Firuz Paşa'nın vezareti alındıktan sonra paşanın memuriyet yeri olan Diyarbakır valiliğine Osman Paşa'nın atanması için 15 Ocak 1789 tarihinde bir telhis yazmıştır.⁸⁴ Sultan III. Selim tahta geçtiğinde Nabluslu İbrahim'e vezirlik verilmesi uygun bulunmuş, fakat tuğ ve sancağı olmayan Nabluslu İbrahim'e Firuz Paşa'nın tuğ ve sancağı verilmiştir.⁸⁵ Böylelikle İbrahim Paşa'ya vezaret verilmiş ve Firuz Paşa'nın askerlerinin ve adamlarının orduya İbrahim Paşa tarafından götürülmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁶

Firuz Paşa tutuklandığında sefere gitmesi gereken askerler İstanbul'da kalmıştır. Bu askerler İstanbul'da durduğu müddetçe çarşıda, pazarda halka karşı edepsiz davranışlarının olması endişesi ortaya çıkmış; bu nedenle Firuz Paşa'nın kethüdası çağrılarak askerlerin orduya katılması ve gerekli yerlere sevklerinin yapılması istenmiştir. Kethüda, askerleri orduya götürme görevini mirmiranlık rütbesi, Diyarbakır Eyâleti'nde tahsil olunmayan 40.000 kuruşun peşinen verilmesi şartıyla kabul edebileceğini söylemiştir. Pervasız cevapları sebebiyle kethüda kovulmuştur. Paşa'nın delil başısı çağrılmıştır. Delil başı da mirmiranlık ile beraber 20.000 kuruş karşılığında askerleri orduya götürebileceğini söylemiştir. Paşa'nın tüfekçi başısı çağrılmıştır. Tüfekçi başı kendisinin 300 nefer askeri olduğunu ve 200 nefer daha tedarik edebileceğini söylemiştir.⁸⁷

Paşa'nın muhallefatı arasında simli eğer, kahve, hırdavat, Şakaik-i Nu'maniye, Kanun-ı Edeb adlı kitaplar, kaplan postu, tüfek ve daha birçok eşya bulunuyordu. Paşa'nın eşyalarının toplam değeri 1.121.159 kuruş tutuyordu. Firuz Paşa'nın söz konusu muhallefatı 25 Ocak 1789 tarihli kayda göre hesaplanarak deftere kaydedilmiş ve sonrasında satılmıştır.⁸⁸ Firuz Paşa'nın 23.188 kuruşluk malı nakde çevrilerek hazineye aktarılmıştır.⁸⁹ Firuz Paşa'nın 15.342 kuruşluk malı ise diğer muhallefatından ayrı olarak kaydedilmiştir.⁹⁰ Paşa'nın hanımlarına ait olan eşyaları da zapt olunmuştu. Paşa'nın Ruha'da bulunan eşleri zapt olunan eşyalarının iade edilmesini Asitane'den talep etmişlerdir.⁹¹ Talep yerinde bulunarak Paşa'nın eşlerine ait olan ev eşyalarının iade edilmesi hükümet merkezince kararlaştırılmıştır.⁹² Keza Firuz Paşa'ya ait iki çuval içerisinde gelen akçeler satılmış ve darphaneye gönderilmiştir.⁹³ O'nun çuval içerisindeki parası 3.282,5 kuruş olup⁹⁴ bu meblağın dışında el konulan mallarının değeri ise 10.700,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.⁹⁵

⁸¹ BOA, *C.AS*, 1110/49161.

⁸² BOA, *C.AS*, 502/20975.

⁸³ BOA, *HAT*, 1379. 54315.

⁸⁴ BOA, *HAT*, 1384/54779.

⁸⁵ BOA, *HAT*, 20/937.

⁸⁶ BOA, *HAT*, 11/381.

⁸⁷ BOA, *HAT*, 1379/54355.

⁸⁸ BOA, *TS. MA. d*, 2293.

⁸⁹ BOA, *TS. MA. e*, 234/1/3.

⁹⁰ BOA, *TS. MA. e*, 234/1/8.

⁹¹ BOA, *C. ML*, 583/23984.

⁹² BOA, *HAT*, 179/8037.

⁹³ BOA, *HAT*, 1379/54332.

⁹⁴ BOA, *HAT*, 1379/54273; BOA, *HAT*, 1379/54338.

⁹⁵ BOA, *HAT*, 1379/54354.

Adamlarından delil başısı, hazinedarı, silahdarı ve adı belgede belirtilmeyen mahrem-i esrarı da yolculuk müddetince ahaliye zulüm ve mal gasp ettikleri gerekçesiyle tutuklanmıştır.⁹⁶

3.1. Son Yılları ve Vefatı

Mâzul ve mağdur, yaşı 90'larda bir ihtiyar olarak, Midilli'deki sürgün cezası 1789'da affedilip Diyarbakır'a gönderilen Firuz Paşa'nın, bundan sonraki hayatına dair kaynaklardan pek az bilgiye rastlanır. Firuz Paşa, Midilli Adası'nda bulunduğu sırada 90 yaşına yaklaşmıştı. Bakıma muhtaç ihtiyar bir kişi olduğundan Paşa'nın hapisten çıkartılmasına onay verilmiş ama Ruha'ya gönderilmesi iç karışıklık çıkar düşüncesi ile uygun bulunmayarak kalan birkaç günlük ömrünü Diyarbakır'da *devam-ı ömr-i devlete dua ile* geçirmesi uygun görülmüştür. Bunun için Paşa'ya Diyarbakır Voyvodalığı'ndan aylık yarım kese akçe verilmesi üzerinde durulmuştur.⁹⁷ Bu durumda Firuz Paşa'nın Sicill-i Osmanî'de belirtildiği gibi Midilli'de vefat ettiği bilgisi kesin bir bilgi değildir.⁹⁸

Bundan sonraki tarihlerde, Firuz Paşa'nın adının geçtiği birkaç belge, Kapıcıbaşı Mehmed Sadık Bey ile aralarındaki borç-alacak meselesi,⁹⁹ devlete olan borcu¹⁰⁰ ve Paşa'ya tahsis edilen maaş ödemesi hakkındadır. Rakka sâkinlerinden Firuz Paşa'nın zimmetinde külliyyetle devlet alacağı biriktiği, fakat tahsilinin imkânı bulunmadığından başka, etrafına eşkiyânın toplandığı gerekçeleriyle, Malatya'ya nefyine karar verilmiştir. Bu hususta Rakka Valisi İbrahim Paşa'ya evâil-i Rebiülevvel 1212 (Ağustos 1797 sonları) tarihinde hüküm yazılmıştır.¹⁰¹ Bu tarihlere ait birkaç maliye evrakından, Firuz Paşa'nın, mukataa hesaplarıyla alakalı olarak Rakka valiliği zamanından kalan birtakım davaların hâlâ sürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁰²

Rakka Valisi Vezir Hasan Paşa'ya, Ruha kadısına, rikab-ı hümayun kaimakamı çukadarlarından Bolulu Mustafa'ya gönderilen bir yazıda Paşa'nın 1201 senesinden kalan 62.965,5 kuruş borcu ve sene-i bedeliyesinden 6.679 kuruş, kendi uhdesinde olan 6.815,5 kuruş, Firuz Paşa'nın ortaklığı bulunan Ruha Kahve Gümrüğü Mukatası'ndan 1200 senesinden 1210 senesine kadar 13.125 kuruş olmak üzere toplam 89.585 kuruş Firuz Paşa'dan tahsil edilmesi istenmiştir.¹⁰³

Firuz Paşa hakkında son arşiv kayıtları, Kapıcıbaşı Mehmed Sadık Bey'in verdiği istida üzerine düzenlenen maaş ödeme evraklarıdır. 6 Safer 1224 (23 Mart 1809) ve 26 Safer 1224 (12 Nisan 1809) tarihli bu belgeler, Hacı Firuz Paşa'ya Diyarbakır Mukataası malından tahsis edilmiş aylık 250 kuruş maaş hakkındadır. Paşa, 1124 yılı maaşını tam olarak almıştır.¹⁰⁴ Mehmet Sadık Bey, Paşa'da olan alacağının peşine düşerek eşi aracılığı ile alacağı için bir dilekçe yazmıştır. Mehmet Sadık Bey hakkının alınıp kendisine verilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁰⁵ Mehmet Sadık Bey Firuz Paşa'dan alacağı varmış gibi Paşa'ya ait bir beyaz kâğıtı elde ederek Paşa'nın borcu varmış gibi senet düzenlemiştir. *Firuz Paşa* kethüdasının yaptığı hileyi; *hengâm-ı pîr ve nâtuvânlığımızda bu durum*

⁹⁶ BOA, HAT, 1379/54310.

⁹⁷ BOA, HAT, 1392/55550.

⁹⁸ Süreyya, *Sicill-i Osmanî II*, 2:538.

⁹⁹ BOA, AE.SSLM.III, 2175/15899.

¹⁰⁰ BOA, C.ML, 644/26412.

¹⁰¹ BOA, C.DH, 211/10512.

¹⁰² BOA, C.ML, 281/11503, 232/9718.

¹⁰³ BOA, C.ML, 509/20707.

¹⁰⁴ BOA, C.ML, 248/10291 (23 Mart 1809); keza: BOA, C DH, 153/7608 (12 Nisan 1809).

¹⁰⁵ BOA, HAT, 192/9423.

olmuştur; eski gençlik ve kudretli günümüzde olsa bu durum olamazdı şeklinde ifade etmiştir.¹⁰⁶ Mehmet Sadık Bey'in Firuz Paşa'da alacağı olan beş bin yüz seksen dört buçuk kuruşun İpsala'da mübayaa zahiresinden ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷ Bundan sonrasına ait arşiv belgeleri, Firuz Paşa'nın hayatı ya da memarı hususunda sessizdir. Bu sessizlik, muhtemelen onun bu tarihlerde vefatına işaret etmelidir. Zaten, 17. yüzyılın sonu ya da hemen ardında doğduğu tahmin edilen Paşa'nın ömrü, neredeyse 110 gibi ileri bir yaşa ulaşmıştır.

3.2. Nesli / Evlatları

Firuz Paşa'nın neslini devam ettirecek evladının olup olmadığı hususu muğlak gibi görünmektedir. Bununla birlikte Paşa'nın, Midilli adasındaki sürgünlüğünde affi hususundaki evrakta, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere onun, aylık tahsisatını Rakka Gümrüğü'nden almak şartıyla Ruha'da "iyâl ve evlâdıyla" (eşi ve evladıyla) oturmasına izin verilmesini talep ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁸ Bu ifadenin yalın halinden, onun evlada sahip olduğu anlaşılır. Bununla birlikte Paşa'nın, kurduğu vakfın mütevelliliğine, yeğeni Seyyid Mehmed Ağa'yı tayin etmesi manidardır.¹⁰⁹ Belki de vakfın kurulduğu tarihte mütevellilik yapacak rüşte erişmiş evladı bulunmadığı ya da sonradan evlat sahibi olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca arşiv metninde geçen ibareden, onun evladının erkek mi yoksa kız mı olduğu hususu da sarih değildir.

Firuz Paşa'nın çocukları konusunda, modern kaynaklarda bir tartışma da vardır ki, buradaki bilgiler, 18. yüzyıl başlarında üretilen arşiv belgelerine dayanmaktadır.¹¹⁰ Ancak söz konusu belgelerin 1702 tarihinde üretildiği göz önünde bulundurulduğunda Firuz Paşa'nın bu tarihte evladının mümkün olması kronolojik olarak mümkün gözükmemektedir. Yine Firuz Paşa'nın Berazi Aşireti'nden olması konusunda¹¹¹ aynı belgede Firuz Paşa'nın evladının olması ve Berazi Aşireti'ne mensubiyetinin bulunması Paşa'nın bu belgede bahsedilen kişi ile aynı kişi olmadığını göstermektedir. Firuz Paşa'ya izafe edilen çocukların;¹¹² ismi Firuz olan başka biri olması ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır ki akla uygun olan durumda bu olsa gerektir.

Firuz Paşa'nın karakteri ve özellikleri ile ilgili arşiv belgeleri O'nun hakkında birçok nitelermeler olduğunu ortaya koymuştur.

3.3. Bir Değerlendirme: Müfsit mi, Hayırsever mi?

Arşiv belgeleri incelenirken, Firuz Paşa'nın yapmış olduğu icraatlar ve takındığı tutumlar göz önünde bulundurulmuştur. Firuz Paşa belgelerinde, halka yaptığı zulümler karşısında bir vesikada ümmü'l-fesâd (fesâtin annesi), mecma'-ı fesâd (fesatın toplandığı yer) şeklinde nitelendirilmiştir.¹¹³ Bu iki yaftalama Firuz Paşa'nın kavga çıkartan, Ruha'ya huzur vermeyen bir kişi olduğu izlenimi vermektedir. Bir başka arşiv belgesi Firuz Paşa'yı müfsid olarak nitelmiştir. 6

¹⁰⁶ BOA, C. ADL, 88/5294.

¹⁰⁷ BOA, C.ML, 604/24916.

¹⁰⁸ BOA, C.DH, 264/13167, 63/3150.

¹⁰⁹ VGM, d, 2150. 2. 80. s. 109.

¹¹⁰ Firuz Paşa'nın 18. yüzyılın başlarında yetişmiş çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. BOA. A.DVNS.MHM.d. 112.414 künyeli belgenin tarihi 12 Ekim 1702 ve BOA. A.DVNS.ŞKT.d. 57. 140. s. 276 künyeli belgenin tarihi ise 8 Mart 1712'dir. Dolayısıyla Firuz Paşa'nın bu tarihlerde yetişkin bir çocuğunun olması mümkün görünmemektedir. Polat, "XVIII. Yüzyılda Ruha'da Mütegalibe Hareketleri", 150.

¹¹¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d, 139.1904; Polat, 150.

¹¹² Polat, 150.

¹¹³ BOA, HAT, 14/532.

Nisan 1789 tarihli bir belgede, *Sultan I. Abdulhamit*, “*Firuz Paşa'ya vezirlik verilse 100.000 kuruş değil 200.000 kuruş bile verir.*” İfadesini kullanarak Firuz Paşa'nın edeceği zulmün nihayetinin olmayacağını vurgulaması; Paşa'nın yapısının halka zulüm yapmaya müsait olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹¹⁴ Sultan I. Abdulhamit 12 Ekim 1787 tarihinde gönderdiği bir hatt-ı hümayunda Firuz Paşa'nın bizzat her hal ve hareketinin kendisine bildirilmesini istemiştir.¹¹⁵

Paşa, vakfiyesinde Ruha âyanından olduğu ifade edilmektedir. Vakfiyeye göre Firuz Paşa Hacca gitmiş ve hacı olmuştur.¹¹⁶

Firuz Paşa'nın vakfını kurduktan yaklaşık beş ay sonra azlolunduğunu ifade eden bir belgeyi Ruha müftüsünün getirmesi ilginçtir. Bu durumda şu soruyu cevaplamak gerekmektedir: Firuz Paşa acaba bir paşa olarak ileride azlolunma ihtimalini düşünerek, hesaplayarak mı, mallarını vakıf sistemi ile koruma altına almaya çalışmıştır?

4. Firuz Paşa'nın Yedigârı: Firuz Paşa Vakfı ve Hizmetleri

Hacı Firuz Paşa'nın fırtınalı uzun hayatından geride bıraktığı, bir hayır kurumu olan vakfidir. Vakfın kuruluşuna ait vakfiyenin sonundaki “*evâhir-i Muharremü'l-haram sene isnâ mieteyn ve elf*” (evâhir-i Muharrem 1202) ibaresinden, vakfin 1785 yılının Kasım ayının başında kurulduğunu anlıyoruz.¹¹⁷

Firuz Paşa, kurduğu vakfin ne gibi hizmetler yapacağını vakfiyesine yazdırmış ve vakfına bir takım gelir getirici mal ve mekânlar bağışlamıştır. Paşa, vakfına gelir sağlayabilmek amacıyla bir penbeci dükkânı, bir nalbant dükkânı, sulama hakları ile birlikte dört ayrı yerde bahçe, ahır, develik, konak, menzilhane ve evlerini vakfetmişti. Bu hayır kurumunun vakfiyesine göre, insanların faydalanması için yerler oluşturulmuştur.¹¹⁸

Firuz Paşa'nın vakfettiği malların bir kısmı, Urfa şehir merkezinde Tatlık Mahallesi'nde idi. Paşa, Tatlık Mahallesi'nde bulunan birkaç meskeni, çeşitli evleri ve kendisinin yaşadığı konağını vakfetmiştir. Bu konak çevresinde bulunan ve Firuz Paşa'ya ait olan evler, meskenler, konak, buralara bağlı ve ilintili yerler de dâhil olmak üzere vakfedilmiştir. Firuz Paşa konak yakınında bulunan kendisinin olmayan bazı yerleri hüccet karşılığında satın almıştır. Firuz Paşa, konağına yakın satın aldığı yerlere develik ve ahırlık inşa ettirmiştir.¹¹⁹

Firuz Paşa'nın mevkûfâtından biri de Urfa'nın dışında Bey Şukkası'nda Beylice denilen bir yerde bulunan bahçeydi. O, bu bahçeyi, Habekzâde Mustafa Çelebi ve Hatice ve Meryem adlı kadınlardan satın almıştı. Bahçenin güneyinde ve kuzeyinde Kara Koyun Nehri, doğusunda yol, batısında Molla Mustafa'nın vakfı bulunuyordu. Bahçenin tamamı 5 sehîm idi.¹²⁰ Firuz Paşa beş sehîmin üç sehîmine sahipti. İşte Firuz Paşa kendisine ait bu üç sehîmi vakfına mülk olarak kaydettirmiştir.¹²¹

¹¹⁴ BOA, *AE. SABH. I*, 4/383.

¹¹⁵ BOA, *HAT*, 1451/66.

¹¹⁶ *VGM, d*, 2150, 2. 80.

¹¹⁷ *VGM, d*, 2150. 2. 81. s. 112.

¹¹⁸ Vakfedilen yerleri incelemek için bkz. Tablo 1.

¹¹⁹ *VGM, d*, 2150, 2. 80. s. 109.

¹²⁰ Sehîm vârislerin terekede müstahak oldukları yarım, üçte bir, dörtte bir gibi belirli miktar maldır (Pakalın, 1993: 145).

¹²¹ *VGM, d*, 2150, 2. 80. s. 109.

Firuz Paşa, K r Kadı Bahçesi denilen bir bahçeyi satın alarak bu bahçeyi de vakfetmiştir. K r Kadı Bahçesi şehrin dışında bostanların arasında, güneyinde Mollacık Bahçesi, Kuzeyinde bir yol, doğusunda Kara zemin, batısında ise Ac ze Vakfı bulunuyordu.¹²²

Firuz Paşa, Őahverdi Bahçesi denilen bir bahçeyi sulama hakkı da dahil olmak üzere kurduğu vakfa bırakmıştır. Őahverdi Bahçesi, Ruha'ya bağlı C lab N hiyesi'ndeki Kalacık Köyünde bir bahçeydi. Bu bahçenin sınırları ahalice bilinmekteydi. Bu nedenle bahçenin sınırlarının nereye uzandığı, vakfiyeye etraflıca yazılmamıştır. O, Kalacık Köyü'nde, Rafi İsmail, Hacı  mer ve Ayşe Hanım'dan bir kıta bahçe satın almış ve bu bahçeyi de sulama hakkıyla birlikte kurduğu vakfa bağışlamıştır.¹²³ Paşa'nın vakfettiği yerlerin ağırlıklı kısmının bahçe olması dönemin Ruhası'nda bahçeciliğin ne denli geliŐmiŐ olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Rakka  yanı Firuz Paşa, Babu'l-Emir kapısının bitiŐiŐinde eski olan nalbant d kk nını yeniden inşa ettirerek vakfına bağışlamıştır. Firuz Paşa, Kara M s  Câmii minaresine bitiŐik tamir ve inşa ettiği penbeci d kk nını ve evini de vakfetmiştir.¹²⁴ Kara Musa Camisi, Kara Musa Vakfı'na aittir. Vakfiye 17 Mayıs 1552 tarihlidir.¹²⁵

Tablo 1: Firuz Paşa Vakfının TaŐınmazları

Mahalli	Vakfedilen	Açıklama
Bey Őukkasında Beylice	Bahçe	3/5 sehim
C�lab Kal'acık Köyü	Őahverdi Bahçesi	Sulama hakkı ile birlikte
C�lab Kal'acık Köyü	Bahçe	Sulama hakkı ile birlikte
Babu'l-Emir kapısında	Nalbant dükkânı	Yeniden inşa ettirilmif
Kara Musa câmisi bitiŐiŐi	Penbeci dükkânı	Bina ve tamir
Tatlık Mahallesinde	Birkaç ev ve konak	-
Tatlık Mahallesinde	Develik	-
Tatlık Mahallesinde	Ahır	-
Mollacık Bahçesi civarında	K�r Kadı Bahçesi	-
Kara Musa Câmisi	Menzilhane	-

Kaynak: *VGM, d. 2150, 2. 80. s. 109-110; VGM, d. 2150, 2. 81.s.111-112; VGM. d. 2167, 53.s.85-86; VGM, d. 2167, VGM, d. 54.s.87-88.*

4.1. Firuz Paşa Vakfı'nın Hizmetleri

Firuz Paşa'nın vakfiyesi incelendiğinde, kurduğu vakıfla Ruha'nın geliŐimine ve şehrin eğitim hayatına katkı sağlamayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Paşa, vakfettiği malların kullanımını ve mütevelliliği kendi uhdesinde bulundurduğunu vakfiyesinde açıkça belirtmiştir.

Firuz Paşa kurduğu vakıftan, Ak Müderris Mehmet Efendi hayatta oldukça, her perŐembe ve pazartesi günü Hasan PadiŐah Camisi'nde  ğrencilere Kur'an-ı Kerim okuma dersi vermesi, meharic-i hur fu anlatması karşılığında günlük 20 Osmanlı akçesi verilmesini istemiştir. Vakfiyeye göre Ak Müderris Mehmet Efendi vefat ettikten sonra, Ak Müderris'in evlatlarından Kur'an-ı Kerim okuma dersi vermeye, meharic-i hur fu anlatmaya kabiliyeti olanlar, mütevellinin seçimi ile kurra

¹²² *VGM, d., 2150, 2. 80. s. 109.*

¹²³ *VGM, d., 2150, 2. 80. s. 109.*

¹²⁴ *VGM, d., 2150, 2. 80. s. 110.*

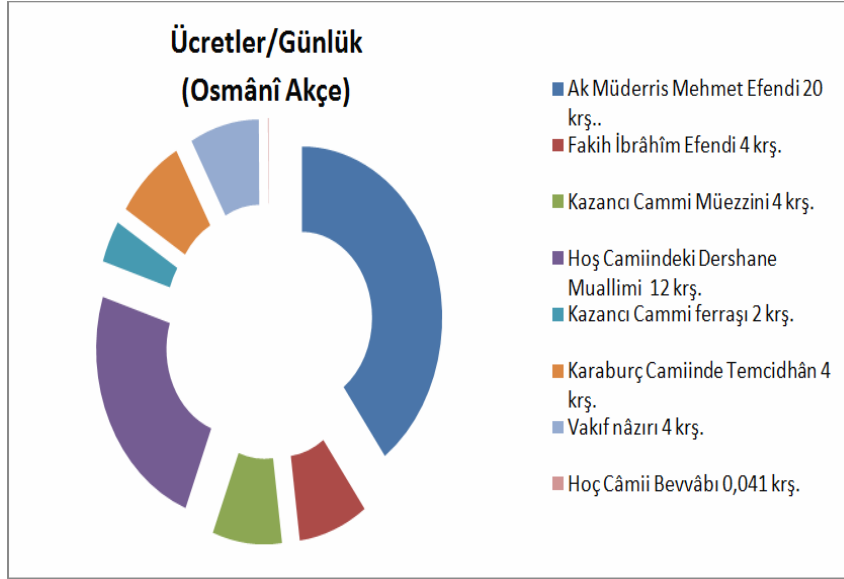
¹²⁵ *VGM, d., 605, s. 192 sıra 267.*

atanması vâkıfça istenmiştir. Ak Müderris'in vefatından sonra atanacak kurrada liyakatın aranması vakfa hizmet edeceklerin nitelikli kişiler olması gerektiğini göstermektedir.¹²⁶ Görüldüğü gibi Firuz Paşa eğitim ve öğretim hizmetlerinde ne gibi derslerin öğrencilere verilmesi gerektiğini yani verilmesini düşündüğü eğitimin müfredatını kendisi tayin etmiştir.

Vakfiyeye göre Kazancı Câmisi kadîm câmilerdendir. Bu cami harap bir şekilde idi. Rakka Valisi Firuz Paşa, camiye tamir ettirerek camiye minber koydurmuştur. Paşa, Şâfiî ulemalarından Sirac Mehmed Camisi'nde hatip olan Fakih İbrâhîm Efendi'yi Kazancı Câmisi'nde Şâfiî cemaate hitabetlik hizmeti, cuma namazını eda etmek, bayram namazlarını kıldırmak şartıyla günlük dört Osmanlı akçesi vakfından verilmesini istemiştir. Vâkıf, Fakih İbrâhîm Efendi vefat ettiğinde, Şâfiî cemaate hitabet hizmeti vermesi karşılığında dindar bir kişinin mütevellinin izniyle atanmasını şart koşturmuştu. Vâkıf, Kazancı Câmii'ne müezzin olan kişinin hizmeti karşılığında günlük dört akçe verilmesini istemiştir. Firuz Paşa, hizmetini yapmak kaydıyla ferrâşa günlük iki akçe verilmesini şart koşturmuştur. Vakıf kurucusu bu istihdam şekli ile ferrâştan alacağı ücret karşılığında kendisinden istenilen işleri yapmasını şart koşturmuştur.¹²⁷ Firuz Paşa camilerde görev yapan kişilerin ne gibi hizmetleri ne kadar ücret karşılığında yapmaları gerektiğini kurduğu vakfın vakfiyesinde belirlemiştir.

Vakıfta; Ak Müderris Mehmet Efendi günlük 20 kuruş ücret, Hoş Camii bevvabı ise en düşük ücreti alıyordu. Bevvabın aldığı ücret yıllık 10 kuruştur.¹²⁸ 10 kuruşu 365 güne böldüğümüzde bevvabın günlük 0,027 kuruş ücret aldığı görülmüştür. Bu durumda ilmiye sınıfının eğitim ve öğretim kanadının aldığı ücret aynı sınıfa mensup hatip, müezzin gibi görevlilerinin aldığı ücretten bir hayli yüksektir. Bevvap ile müderris arasında ise ciddi bir ücret farklılığı görülmektedir.

Grafik1: Firuz Paşa Vakfiyesinde Görevlilerin Ücreti

Kaynak: VGM, d., 2150, 2. 80. s. 109-110.

¹²⁶ VGM, d., 2150, 2. 80. s. 110.

¹²⁷ VGM, d., 2150, 2. 80. s. 110.

¹²⁸ Bkz. Grafik 1. Firuz Paşa Vakfiyesinde Görevlilerin Ücreti

4.2. Firuz Paşa Vakfiyesi'ne Göre Urfa'da Çocuk Eğitimi ve Yetişkin Eğitimi

Osmanlı Devleti zamanında Urfa'da eğitim öğretim hizmetleri genellikle vakıflar eliyle yürütülmüştür.¹²⁹ Bu çerçevede Urfa'da bazı vakıflar eğitim ve öğretim işlerine etkin bir şekilde katılmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarında, Behram Paşa Vakfı aracılığıyla Urfa'da Dâru't-talîm inşa ettirmiştir. Bu okulun muallimine günlük dört akçe verilmesi vâkıfça şart koşulmuştur.¹³⁰ Urfa'ya ait vakfiyelerde Urfa'nın eğitim ve öğretim yönünden geliştirilmesi ile ilgili şartlar ve istekler vardır. Gerek yetişkinlerin eğitim ve öğretimi olsun, gerek çocukların eğitim ve öğretimi olsun birçok vakfiyede, eğitim ve öğretim ile ilgili koşullara rastlanmaktadır. Eğitim ve öğretime katma değer sağlamak amacıyla kurulan birçok vakıfta; ister genç olsun, ister yetişkin olsun eğitim ve öğretim yapılması şartının yanı sıra bu eğitim öğretimin içeriğinin neler olması gerektiği ile ilgili eğitim müfredatına yönelik hükümler bulunmaktadır.

Firuz Paşa kurduğu vakfı aracılığıyla Ruha'nın eğitim ve öğretimine katkı sunmuştur. Firuz Paşa, Ömeriye Câmii'nin ya da vakfiyedeki adı ile Kazancı Câmii'nin yanında çocukların eğitim ve öğretimi için daha önce var olan bir binayı eski olmasından dolayı yeniden inşa etmiştir. İnşa edilen bu hücrede vâkıf, Müslüman çocukları eğitim ve öğretim görmelerini şart koşturmuştur.¹³¹ Firuz Paşa vakfiyesinde yer alan Kazancı Camisi'nin yanındaki bu hücrenin eğitim müfredatı şu şekilde idi: Vâkıf, çocukların Kur'an öğrenmelerini, namaz kılmalarını ve iman meselelerini öğrenmelerini istenmiştir.¹³²

Firuz Paşa, arşiv belgelerinde sert mizaçlı, halka zulmeden bir fotoğraf verse de, şart-ı vâkıfa göre, eğitime önem veren bir vezirdi. O, Hoş Camisi'nin minaresi bitişiğinde bir derslane bina ettirmiş, bu dershanede ders vermesi gereken kişilerin bildiği ile amel eden, her açıdan anlayışlı olan, faziletli davranışlar sergileyen kimseler olmasını istemiş idi. Bu şartları taşıyan efendi, dershanede ikamet etmeli idi. Firuz Paşa, muallim görevini yaptığı takdirde, günlük on iki akçe verilmesini vasiyet edilmiştir.¹³³

Vakfiyeye göre çocukların eğitiminde görevli muallime, günlük dört akçe verilmesi; Firuz Paşa tarafından istenmiş, çocuklara dinî bilgileri öğreten kişilerin sâlih yani doğru dürüst, ibadetini ihmal etmeyen kişiler olmasını şart koşturmuştur. Paşa, vakfına seçtiği muallimlerin sulehadan olmasını istemiştir ki bunun sebebi hiç şüphesiz Paşa'nın, muallimin çocuklara rol model olması gerektiğini bilmesi idi. Rol model olmak konusuna Firuz Paşa önem vermiştir. Bu nedenle de Kazancı Camisi'nde cemâata hitap eden, Cuma ve bayram namazları kırdıran Fakih İbrâhîm Efendi vefat ettiğinde mütevellinin seçimi ile bu görevin muttaki, perhizkâr bir insana verilmesi vakfiyede şart koşulmuştur.¹³⁴

Firuz Paşa, ücreti kendi kurduğu vakıfça karşılanmak üzere, Allah'a dua etmek, yalvarmak ve yakarmak, bütün Müslümanlar için dua etmek için güzel ve hüznü bir sesle ilahiler okuması için bir kişiyi Karaburç Camisi'ne temcidhân olarak atamıştır. Temcîd aynı zamanda sabaha karşı

¹²⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 207-24.

¹³⁰ Abdullah Ekinci ve İsmail Asoğlu, "Osmanlı'da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği", *Osmanlı Urfası 1*, ed. Abdullah Ekinci, c. 1 (İstanbul: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Urfa Okulu Yayınları, 2018), 333-44.

¹³¹ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 109.

¹³² *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹³³ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹³⁴ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

minarelerden dua okumak anlamına gelmektedir.¹³⁵ Temcidhân ise bu duayı okuyan kişidir. Hayır kurumu tesis eden Rakka Valisi Firuz Paşa, Karaburç Camisi'ne bir temcidhan atamasının sebebi muhtemelen insanların manevî duygularını harekete geçirmeyi amaçlamış olmasıdır. Temcîdhânın atanmasının bir diğer sebebi mûsikî okumakta, ilâhî okumakta, ezan okumakta halka rol model olarak, halkın da bu şekilde estetik yönünü ve duyarlılığını geliştirmektir. Firuz Paşa bu amaçları gütmese, temcîdhânın sesinin niteliğini, yakarmasının hüznü olmasını vakfiyesinde yazma gereksinimi duymazdı. Rakka Valisi yukarıda ifade edildiği gibi vakfiyede namaz kıldırın kişinin muttaki olmasını istemişti ki Paşa bu isteğiyle muhtemelen namaz kıldırın kişinin cemaate rol model olmasını amaçlamıştır. Temcidhânın bu hizmetinin karşılığı olarak günlük dört akçe verilmesi vakfın âmir hükümlerinden biri idi.¹³⁶

4.3. Firuz Paşa Vakfiyesi'nde Çevre ve Şehircilik Faaliyetleri

Medeniyetin önemli göstergelerinden biri, bir şehrin alt yapısıdır. Firuz Paşa'nın kurduğu vakfın vakfiyesi incelendiğinde şehrin altyapısını ilgilendiren birçok aktiviteler olduğu görülür. Vakfiyeye göre Câmî-i Kebir'in atık suyu ve lağımının aktığı arklar tamamıyla yıkılmış ve harabe olmuştu. O, hem Cami-i Kebir'in lağım yolunu hem de camiden akan havuzu tamir ettirmiştir. Paşa, bu tamiratı yaptıрма sebebinin Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu belirtmiştir. O, lağım suyu ve atık sularının ortada açık bir şekilde akması hem koku, hem kirlilik noktasında iyi bir görüntü vermediğinin farkında olmalı ki kanalizasyon noktasında hassas davranmıştır. Firuz Paşa, kurduğu vakfi aracılığıyla yaptığı bu icraatı bir kereliğine yapmamıştır. Paşa, atık suların düzenli akabilmesi için lağım yollarının düzenli bir şekilde tamir, onarım, bakım ve temizliği için ve caminin havuzu için, yıllık kırk kuruş tahsis etmiştir. Bu durum büyük bir hassasiyetin ve medenî olmanın ya da şehirliliğin göstergesi olsa gerektir. Gelecekte meydana gelebilecek bir arızaya, âdetâ bir fon tahsis etmek vakfiyenin tarihe düştüğü önemli bir not olsa gerektir.¹³⁷ O'nun altyapı ve şehircilik çalışmalarına duyarlı yaklaşım sergilemesi, Paşa'nın Rakka valiliği gibi kamusal bir görevin kendisine yüklemiş olduğu kentten sorumlu bir valilik yapma anlayışının duyarlılığı olarak değerlendirilebilir.

Firuz Paşa, Cami-i Kebir'in havuzundan çıkıp Nimetullah ya da Ak Cami havuzuna giden su kanallarının tamiri için de yıllık yirmi kuruş para tahsisi yapmıştır. Bu para sadece Ak Cami ve Cami-i Kebir arasındaki su arkları için değildi. Rakka valisi, bu paranın, aynı zamanda Ak Camisi'nin tuvaletlerinin temizliği için de kullanılmasını vakfiyede şart koşturmuştur. Cami tuvaletlerinin, lağım ve lağım yollarının, camilerde bulunan havuzun ve akan temiz suyun arkları ve mecraları için tamir, temizlik yapılması önemli bir durumdur. Firuz Paşa Vakfı, Urfa'da imar ve bayındırlık konusundaki hassasiyeti göstermesi açısından örnek teşkil eden önemli bir vakıftır.¹³⁸ Firuz Paşa, vakfiyeye göre Ruha'da Babu'l-Emir bitişiğinde bulunan Hoş Cami havuzunu yaptırmıştır. Rakka valisinin yaptırdığı bu havuzun tamir ve bakımı için bir bevvab atanmıştır. Bevvab, yıllık on kuruş karşılığında istihdam edilmiştir. Bu havuzun tamiratı, daha önceki havuzların tamir, bakım ve temizliğinde olduğu gibi hizmet satın almak yoluyla değil bir bevvab atamak ile olması vakfın istihdama olan katkısını göstermesi bakımından da önemlidir.¹³⁹

¹³⁵ Doktor Hüseyin Remzi, *Lügat-ı Remzi*, 1. bs, c. 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 328.

¹³⁶ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹³⁷ *VGM, d.*, 2150, 2. 80.

¹³⁸ *VGM, d.*, 2150, 2. 80.

¹³⁹ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 109.

Paşa, Suruç Caddesi'nde Payamlı ve Deve Akabesi denilen yerlerde yeniden ve tamir olmak üzere iki musluk yaptırmıştır. Vakfiye, bu musluklardan gelip geçen yolcuların yararlanmasını istemiştir. Musluklarda suyun toplanma yerinin bakım ve temizliği için ise bir görevli istihdam etmek yerine, bu kez hizmet satın almak yolu ile yıllık beş kuruş muslukların bakım ve temizliği için planlama yapılmıştır.¹⁴⁰

Firuz Paşa vakfında bulunan mekân, mahal, eşya ve nesnelere tamire gereksinim duydukça, bunların bakımı için Rakka valisi bir nazır atadı. Nâzır, vakfın şartlarının yerine getirilip getirilmediğini inceleyen bir nevi müfettiştir.¹⁴¹ Atanan nâzır, Bağhâne Medresesi Müderrisi Şerif Efendi Zâde Mustafa Efendi'ydi. Nâzır-ı vakfa yaptığı hizmet karşılığında günlük dört Osmanlı akçesi bağlanmıştı. Firuz Paşa önemli masraflar yapıldıktan sonra vakıfta kalan parayı kendi aslı ihtiyaçlarına sarf etmek için vakıftan verilmesini şart koşmuştu.¹⁴²

4.4. Firuz Paşa Vakfiyesi'ne Göre Mekânların Aydınlatılması

Aydınlatma görmek istediğimiz obje ve nesne ve mekânların üzerine ışık vermektir.¹⁴³ XVIII. yüzyılın son çeyreğinde sosyal mekânların aydınlatılması ve aydınlatma için yapılan masraf az değildi. Bu masrafların bir kısmı dönemin sivil toplum kuruluşu olan vakıflarca karşılanmıştır. Sosyal mekânların iç aydınlatması önemli idi. Sabah namazı için cami ya da mescide gelen cemaatin duvarda bulunan hattı ya da cami duvarını, minberini ya da secde yerini görmesi önemlidir. Aynı şekilde cami, mescit gibi yapıların dış mekânlarının aydınlatılması hem caminin görüntüsü hem şehre farklı bir görünüm kazandırması hem can emniyeti, hem güvenlik açısından önemlidir. Firuz Paşa da vakfını kurduğunda, Rakka'nın valisi olması hasebiyle aydınlatmanın önemini kavramış olmalı ki paşa sancağı olan Ruha'da birçok iç ve dış mekânın aydınlatılması için vakfiyesinde gerekli harcamaların yapılmasını şart koşmuştur.

Rakka Valisi Firuz Paşa, vakfiyesinde ayrıca eski câmilerden olan ve tamirini Hazanzade el-Hac Halil Ağanın yaptırdığı Karaburç Câmisi'nin aydınlatması için yıllık on akçe verilmesini, mübarek gecelerde minarenin aydınlatılması için ise vakfiyesi aracılığı ile vasiyet etmiştir. Karaburç Camisi, arşiv belgelerinde Karaburç Mesciti olarak kayıtlıdır. Söz konusu Karaburç Mesciti bir vakıftır. Karaburç Mesciti Vakfı'nın birçok kira, mâlikâne vb. geliri olarak 12.136 kuruş yekûnu vardı.¹⁴⁴

Firuz Paşa, Kazancı Câmisi'nin ya da diğer ismi ile Ömeriye Câmisi'nin hem iç aydınlatması hem de minare aydınlatması için yıllık yirmi kuruş verilmesini şart koşmuştur. Paşa, Kara Musa Camisi'nin iç aydınlatması için 10 ve minare aydınlatması için 10 olmak üzere vakfından yıllık yirmi kuruş tahsis etmiştir.¹⁴⁵

Paşa'nın kurduğu vakfın yapmış olduğu hizmetler göz önünde tutulduğunda bu vakfın hayır yapmak için kurulduğu anlaşılacaktır. Vakfın müsadereye karşı kurulmadığı açık olmakla birlikte; Firuz Paşa'nın hayır işlerinden sonra arta kalan parayı kendisinin tasarruf edeceğini belirtmesi

¹⁴⁰ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹⁴¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik çağ*, çev. Ruşen Sezer, 26. bs (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 184.

¹⁴² *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

¹⁴³ Emre Marangoz, "İç Mimaride Aydınlatmanın Tanımı ve Ofis Mekanlarında Aydınlatmanın Kriterlerinin İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Haliç Üniversitesi, 2018), 3.

¹⁴⁴ *BOA, TK. GM. d.*, 412/15.

¹⁴⁵ *VGM, d.*, 2150, 2. 80. s. 110.

akıllarda bir soru işareti bırakmaktadır. Ancak Paşa'nın vezirliği ref edildikten sonra kapı kethüdası olan Mehmet Sadık'a olan borcunu ödemekte zorlanmasına rağmen kurduğu vakıftan bu borcu eda etmeye çalışmaması vakfın hayır amaçlı kurulduğunu göstermektedir.

Sonuç

Firuz Paşa Rakka âyanlığı, mütesellimliği Rakka ve Diyarbakır valilikleri yapmış önemli bir şahsiyettir. Osmanlı Devleti, Millili Timur Paşa'yı tasfiye edebilmek için Firuz Paşa'dan yararlanmaya çalışmıştır. Arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre Firuz Paşa, hakkındaki şikâyetlerden dolayı, vezareti alınarak Midilli adasına sürgüne gönderildiyse de daha sonra affedilerek Ruha'ya dönmesi sağlanmıştır. Bu vakıf, çevre ve şehircilik tarihi bakımından önemli faaliyetler icra etmiştir. Ruha'nın kadim eserlerinden bazılarını tamir ettirmiştir ki, Kazancı Camii bunlardan biridir. Paşa tamamen harap olmuş bu camii yeniden inşa ettirmiştir. Vakfiyede bazı camilerin lağım, kanalizasyon tertibatının tamir, bakım ve temizlikleri için yapılan işler çevre ve şehircilik bakımından önemli görünmektedir. Yine camilerin suyolları, arklar ve havuzlarının temizliği için önlemler alınması hem çevre hem sağlık hem de şehircilik açasından önemli bir hizmet olarak değerlendirilmiştir. Camilerin iç ve dış ışıklandırılması ve bu hizmetlerin hem camilerde ibadet etmek hem de şehir ve mekânın estetik görünümü açasından önemli görülmüştür. Camilerin ışıklandırılması ve temizlikleri için vakfiyede ileriye dönük planlamaların olması, hizmetlerin devamlılığının sağlanması amacıyla vakfın gelirlerinin bir kısmı bu hizmetlere ayrılmıştır. Vakfiyede; şafi bir âlimin eğitim ve öğretim hizmetlerine atanması yetişkin eğitimine verilen değeri göstermesi açasından önemlidir. Firuz Paşa, çocuklar için dersane ve hücre inşa ettirmiştir. Bu da paşanın eğitim işlerini mühimsediğini ortaya koymaktadır. Paşa, inşa ettirdiği dersanelerde çocukların hangi müfredat üzere eğitim almaları gerektiği hususunda da vakfiyesine bazı açaıklamalar koymuştur. Bu açaıklamalar, Ruha sancağında eğitim ve öğretim hizmetlerinin işleyişini göstermektedir.

Firuz Paşa Vakfı istihdama katkı sağlamış, vakıfta belirtilen hizmetler için makama, göreve göre; günlük ya da aylık ücret karşılığı atamalar yapmıştır. Paşa, hizmet satın almak yolunu da tercih ederek bazı görevler için alınacak hizmet ve bu hizmete karşılık verilecek ücreti vakfiyesinde belirtmiştir. Vâkıf, hizmeti satın almak ya da vakıfta bulunan bir kadroya atama yapmanın dışında dolaylı olarak işsizliği engellemek, Ruha ekonomisini canlandırabilmek için vakfiyede zikredilen yerlere yapılacak masraf ve sarf malzemelerinin satın almasından bahsetmesi de dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda önemlidir.

Firuz Bey, vakfını; Rakka valisi olarak atandıktan sonra vali olarak atandıktan sonra kurmuştur. Arşiv belgeleri değerlendirildiğinde paşa, devletçe fesat çıkartan bir insan olarak görülmüştür. Firuz Paşa, vakfın tüm masrafları karşılandıktan sonra vakıf gelirlerinin geriye kalanını kendi işleri için almak şartını koyması Firuz Paşa'nın bir şekilde kendisini de düşündüğünü ortaya koymaktadır. Vâkıf, vefat ettikten sonra vakfın idaresini kendi nesline, evladına ya da akrabalarına bırakmak iradesini ortaya koyması, paşanın devletçe mallarına el konulması tehlikesini vakıf kurarak bertaraf etmek istediği düşüncesini güçlendirmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

A. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emirî Sultan Abdulhamid I. (AE. SABH. I). 4/383; 14/1268; 45/3204; 47/3398; 69/4752; 135/9100; 168/11259; 209/13856; 245/16337; 286/19244; 322/21951; 364/25380.

Ali Emirî Sultan Mustafa III. (AE. SMST. III). 190/14969.

Cevdet Adliye (C. ADL). 88/5294.

Cevdet Askerî (C. AS). 502/20975; 896/38581;1013/44400; 1110/49161; 1118/49551.

Cevdet Dahiliye (C. DH). 20/997; 63/3150; 196/9762; 211/10512; 264/13167.

Cevdet Maliye (C. ML). 116/5156; 232/9718; 449/18177; 509/20707; 550/22604; 550/22634; 583/23984; 604/24916.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D. BŞM. d.). 5346/1.

HAT. 11/381; 11/400; 11/401; 11/434; 14/517; 14/520; 14/530; 14/532; 14/536; 15/608; 20/937; 22/1080; 23/1169; 24/1208; 72/3003; 179/8037; 192/9423; 1378/54239; 1379/54273; 1379/54295; 1379/54310; 1379/54315; 1379/54327; 1379/54329; 1379/54332; 1379/54338; 1379/54353; 1379/54354; 1379/54355; 1384/54779; 1392/55550; 1442/59233; 1451/66.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS). 37/1541.3.

Topkapı Sarayı Müzesi Defteri (TS. MA. d.) 2293.

Topkapı Sarayı Müzesi evrakı (TS. MA. e). 234/1/3; 234/1/8; 389/75; 548/56; 693/32; 952/28.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 2150/2/80.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 2167/53.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 2167/53. s.85-86.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıf Defteri (VGM.d). 605/267. s. 192.

Temel Kaynaklar

Ahmet Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. Editör Mücteba İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Aynî Ali. *Aynî Ali Efendi'nin Kavânîn Risâlesi Düstûru'l-Amel*, 1609.

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Agoston, Gabor, ve Bruce Masters. *Encyclopedia of The Ottoman Empire*. New York: Facts on File An İmprint of İnfobase Publishing, 2009.

Ahmet Vâsıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. Editör Mücteba İlgürel. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

- Anastasopoulos, Antonis, ve H. Ebru Aksoy, ed. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Aynî Ali. *Aynî Ali Efendi'nin Kavânîn Risâlesi Düstûru'l-Amel*, 1609.
- Bay, Abdullah. "Trabzon Eyaleti'nde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık(1750-1850)". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Beydilli, Kemal. "Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41:204-5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Bulduk, Abdulgani Fahri. *Diyarbakır Valileri*. Editör Eyyüp Tanrıverdi ve Ahmet Tařđın. 1. bs. Ankara: Medrese Yayınları, 2007.
- Çevikel, Nuri. "Ayâns in The Ottoman Cyprus in The Second Half Of The 18TH Centur". *Belleten* 72, sy 264 (Ağustos 2008): 567-90.
- Doktor Hüseyin Remzi. *Lügat-ı Remzi*. 1. bs. C. 1. 2 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Durkan, Halil Haluk. "Silistre Ayanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa'nın Hayatı ve Ayanlık Faaliyetleri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Ekinci, Abdullah, ve İsmail Asoğlu. "Osmanlı'da Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği". İçinde *Osmanlı Urfası 1*, editör Abdullah Ekinci, 1:333-44. İstanbul: şanlıurfa Büyük şehir Belediyesi Urfa Okulu Yayınları, 2018.
- Ekinci, Abdullah, ve Murat Polat. "XVIII. Yüzyılda şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalın Güç Devşirmesi: Millilü Timur Paşa". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 0, sy 14 (2022): 95-118. <https://doi.org/10.21021/osmed.1084394>.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. 16. bs. İstanbul: ÖtükenYayınları, 2000.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik çağ*. Çeviren Ruşen Sezer. 26. bs. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Khoury, Dina Rizk. "The Ottoman Centre Versus Provincial Power-Holders: An Analysis of The Historiography". İçinde *The Later Ottoman Empire, (1603-1839)*, editör Suraiya N. Faroğhi, 3:135-56. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Köprülü, Fuad. "Âyân". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 2:40-41. İstanbul: MEB., 1979.
- Kurt, Yılmaz. *Menemencioğulları tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Marangoz, Emre. "İç Mimaride Aydınlatmanın Tanımı ve Ofis Mekanlarında Aydınlatmanın Kriterlerinin İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, 2018.
- McGowan, Bruce. "Ayanlar Çağı 1699-1812". İçinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, editör Halil İnalcık ve Donald Quataert, çeviren Ayşe Berkday, Süphan Andıç, ve Serdar Alper, 2:759-884. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.

-
- Mert, Özcan. “Âyan”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4:195-98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Nagata, Yuzo. *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. 1. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. 4. bs. C. 1. İstanbul: MEB., 1993.
- Polat, Murat. “XVIII. Yüzyılda Ruha’da Müttegallibe Hareketleri”. Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Sarı, Mevlüt. *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1982.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî II*. Editör Nuri Akbayar. Çeviren Seyit Ali Kahraman. C. 2. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Ursinus, Michael. “Yerel Elit Olarak Manastır’ın ‘Çiftlik Sahipleri’ (17. Yüzyıl Sonundan 19. Yüzyıl Başlarına)”. İçinde *Osmanlı İmparatorluğu’nda Taşra Elitleri*, editör Antonis Anastasopoulos, çeviren H. Ebru Aksoy, 353-67. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Üner, Mehmet Emin. *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*. 1. bs. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2015.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.